

**ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ЮСНАТУРАЛІСТИЧНИХ ІДЕЙ
У НІМЕЦЬКІЙ КЛАСИЧНІЙ ФІЛОСОФІЇ**

© Хвойницька Христина, 2013

Обґрунтовано важливе місце юснатуралістичних ідей у творчості представників німецької класичної філософії. Досліджена значна роль природного права у формуванні їх філософських доктрин. Проаналізовано природне право як сутнісна основа позитивного права. Розглянуто малодосліджені природно-правові ідеї професора права А. Фойєрбаха.

Ключові слова: природне право, свобода, І. Кант, А. Фойєрбах, Й. Фіхте, Ф. Шеллінг, Г. Гегель.

Khrystyna Khvoynytka. Interpretation of Jusnaturalistic Ideas in German Classical Philosophy.

In the article the important place of jusnaturalistic ideas in creation of representatives of german classical philosophy is grounded. The investigational considerable role of a natural law in forming of them philosophical doctrines is analyzed. A natural law is analyzed as essence basis of positive right. The scantily explored naturally-legal ideas of professor of right A. Feuerbach are considered.

Key words: natural law, freedom, I. Kant A. Feuerbach J. Fichte F. Schelling G. Hegel.

Сутність ідеї природного права полягає у тому, що поряд із створеним людьми і вираженим у законах (позитивним) правом існує сукупність вимог, що сформувалися безпосередньо самим життям суспільства без будь-якої участі людей, породжених об'єктивними умовами життєдіяльності людини, природним ходом речей. Норми природного права покликані захищати права людини, зумовлені особливостями її природи. Це право на життя, продовження роду, спілкування, самоствердження, власність, особисту гідність, вільне волевиявлення, свободу совісті, думки, слова тощо. Природно-правові доктрини припускають, що усі ці права є безумовним надбанням людини, їх дано їй уже самим фактом її народження й існування як людини. Вимоги природного права мають безумовну непохитність, категоричність, непідвладність конкретним ситуаціям (навіть свавіллю правителів), а також невідворотність спонтанного настання негативних наслідків при ігноруванні природно-правових вимог.

Мета роботи – об'єктивно проаналізувати юснатуралістичні ідеї та погляди представників німецької класичної філософії як справедливості, свободи та основи позитивного права.

Основоположник німецької класичної філософії Іммануїл Кант (1724–1804 рр.) увійшов у плеяду теоретиків природного права через опрацьоване ним етичне вчення. Його філософія, як відомо, мала на меті відповісти на питання: “Що таке людина?”. На думку Канта, людина належить до двох світів. Як істота емпірична, вона перебуває у світі явищ, отже, підкорена законам причинності, тому не є вільною. Водночас як “річ в собі”, істота розумна (умоосязна) є в цьому відношенні вільною, і її дії підкоряються закону свободи. “Головне відкриття Канта в етиці – автономність моралі та три майже вичерпні формули головного закону моралі – “категоричного імперативу” [6, с. 94–122]. Моральний закон, який діє без обмежень лише в “ноуменальному” світі, все ж втілюється у реальному житті через внутрішній регулятор – релігію, та зовнішній, що впорядковує життя людей на принципах розуму, – це право. Воно, на думку Канта, поряд з релігією є гарантом здійснення моралі у “феноменальному” світі.

Намагаючись в'яяснити сутність права, філософ розрізняє право у вузькому сенсі (*jus strictum*) і право в широкому значенні (*jus latum*). Право у вузькому сенсі завжди пов'язане з обов'язком примусу до його здійснення. Та можна мислити право і в широкому сенсі, коли обов'язок примусу до його здійснення не встановлений жодним законом. В одному випадку існує право, але не передбачений примус до його здійснення, – цей стан Кант називає справедливістю. У другому випадку відсутнє право, але здійснюється примус – це стан крайньої необхідності.

Відомий науковець Юрій Кушakov пише, що “Кант чи не вперше дав саме філософське тлумачення права, сягнув його “початків і кінців”. Він побачив у праві необхідну ланку в “задумі природи”, її “план”, “передбачення” (*Absicht*). “Задуми природи визначає невгамовний розум, “що нездоланно спонукає людину до розвитку закладених здібностей і що не дозволяє повернутися до стану дикості й наївності, з якого він людину вивів” [7, с. 98]. Розум – це “здатність поширювати правила й наміри використання всіх своїх сил за межами природного інстинкту” [5 с. 85]. Кант вважає, що “природа захотіла”, щоб повний розвиток усіх закладених в людині задатків вона здійснила сама, виключно з самої себе, завдяки власному розуму. Отже, право вкорінене у природі, у цьому світовому механізмі воно відіграє виняткову роль. Кант вдається до аналізу глибинних біосоціальних витоків права, прослідковує його трансформацію у механізм самозбереження життя на рівні людини, її самовиживання й сягає того етапу розвитку права, коли воно постає як кінцева мета людського роду – найвищий принцип організації життя людей.

Для вчення про право визначальними у Канта є вимоги категоричного імперативу так само, як і вчення про чесноти. Категоричний імператив моральності має чітку правову орієнтацію, він вимагає права. Послідовна правова організація суспільства і є реальне буття, фактичне втілення у сферу зовнішніх, практичних відносин категоричного імперативу. Право, як і мораль, має своєю підставою свободу й повинно ґрунтуватися на загальному й необхідному апіорному принципі, категоричному імперативі права: “Отже, загальний правовий закон гласить: вчиняй зовні так, щоб вільний прояв твоєї сваволі був сумісний зі свободою кожного, згідно із загальним законом” [4, с. 140].

Кант здійснює загальний поділ усього права на дві групи: на право як систематичне вчення, яке, своєю чергою, поділяється на природне (що ґрунтується на чітких апіорних принципах) і позитивне (яке ґрунтується на волі законодавства); на право як повноваження зобов'язувати інших до виконання дій, яке, своєю чергою, поділяється на первісне і похідне право (*angeborene* і *erworbene*). До розряду повноважень, що мають первісний характер, Кант зараховує свободу і рівність. Позитивне право – це реально діюче право у будь-якій країні на певному етапі її розвитку. Природне право мислитель поділяє на публічне і приватне, надаючи цим поняттям особливого значення. Замість прийнятого тоді поділу права на природне й суспільне, він пропонує поділ на природне й громадянське. Перше він називає приватним, друге – публічним, стверджуючи, що природному станові слід протиставляти не суспільний стан, а громадянський. У природному стані може бути суспільство, але не може бути громадянського суспільства, що забезпечує публічними законами поділ між “моїм і твоїм”. Сферою приватного права є “моє і твоє”, тобто приватна власність. Природне право у розумінні Канта – це право, яке притаманне природі людини й ґрунтується на розумі, право, яким воно повинно бути згідно з вимогами практичного розуму. Можна ствердити, що правова теорія Канта є теорією природного права, тобто права, яким воно споконвіку було і повинно бути, а не яким воно є в державі.

Прихильником практичної філософії І. Канта проголосив себе Ансельм Фойєрбах (1775 – 1833 рр.) – батько Людвіга Фойєрбаха, сучасник Канта, Фіхте, Шеллінґа і Гегеля. Випускник і професор Єнського університету, авторитетний фахівець у галузі теорії кримінального права, А. Фойєрбах написав багато праць з питань природного права, які створені під впливом ідей Руссо, Ляйбніца і Лока.

А. Фойєрбах, першим із прихильників критичної філософії, поставив проблему чіткого розмежування галузі моралі й галузі права як двох принципово відмінних між собою. Незалежно від Фіхте, який в “Основах природного права” (1797 р.) дійшов до таких самих висновків, молодий А. Фойєрбах твердить, що він “намагався показати неможливість виведення права із морального

закону. “Моя “Критика природного права”, – пише філософ, – мала за мету, з одного боку, довести шляхом розгляду наявних теорій, що будь-яка дедукція права з морального закону неможлива і приводить нас до моральних понять, а з другого, – показати, як, незалежно від морального закону, право може бути засноване на розумі”, – цитує його дослідник А. Піонтковський [8, с. 78]. Враховуючи критичну філософію Канта, Фойєрбах намагається обґрунтувати існування особливої самостійної здатності практичного розуму – його правової функції, незалежної від його моральних здібностей. Загальний висновок його “Критики природного права” стосовно взаємовідношення права і моралі зводиться до твердження, що природне право і мораль не мають між собою нічого спільного, крім свого джерела – розуму, точніше “практичного розуму”. Джерелом моралі є моральний закон або моральна функція розуму, джерелом природного права – юридичний розум. Обов’язки й дозволи, що випливають із морального закону, є предмети моралі, а сподівання – предмети права. Мораль визначає лише те, що допустиме, що не суперечить моральному закону; природне право визначає все те, що не суперечить правам інших людей. Моральний суд є суд внутрішній (*internum*), суд природного права – це суд зовнішній [9, с. 79].

Всупереч Канту А. Фойєрбах вважав, що підлеглим належить право суду й покарання правителя, який порушив суспільний договір. Детально він розглянув цю проблему в “Анти-Гоббсі”. А у книзі “Філософсько-правове дослідження про поняття державної зради” А. Фойєрбах пише: “Із самої природи речей випливає, що не може бути й мови про злочин і тим самим про державну зраду там, де громадянин мав право здійснити свою дію. Сюди належать випадки, коли підлеглий виступає проти носія державної влади, наче сам захищаючи правомірні способи управління. У цьому випадку йому не можна відмовити у праві захищати свої власні права. У цьому і в подібних випадках носій державної влади повинен розглядатися як приватна особа, щодо якої кожен громадянин зберігає всі права людини, в тому числі й права самозахисту... Як він може стати державним злочинцем, якщо він захищає себе від незаконного нападу? *Qui jure suo utitur, neminem facit injuriam*” (хто користується своїм правом, не чинить нікому несправедливості) [9, с. 82]. Отже, як засвідчує дослідник, А. Фойєрбах наголошує на верховенстві природного права людини, яке повинні враховувати й з яким повинні узгоджуватися державні закони і позитивне право.

У 1796–1797 рр. публікує свою роботу “Основи природного права” Йоганн Фіхте (1762–1814 рр.). За своїм змістом ця праця була “найбільш радикальною німецькою теорією французької революції”, оскільки її основні твердження збігались з доктриною Руссо, висловленою у “Суспільному договорі”. Цю працю Фіхте пронизує пафос особистої свободи людини, а поняття права має своїм джерелом розум. Вважати себе розумним, означає для Фіхте, вважати себе вільним. Свобода полягає у здатності незалежно діяти, і розумні істоти з необхідністю приписують цю здатність одне одному. Об’єктом поняття права є спілкування між вільними істотами. Визнання свободи повинно бути взаємним. Тим розумна істота обмежує свою свободу поняттям про свободу іншої особи. Отже, відносини між двома розумними істотами, де кожен свою свободу обмежує поняттям про свободу іншого, є правовими відносинами. У другій частині “Основ природного права” Фіхте пише: “Перш ніж думати про свободу, слід подумати про те, щоб жити. Вища і всезагальна мета будь-якої вільної діяльності – можливість жити. Цю мету має кожен; і оскільки свобода взагалі гарантується, то гарантується й ця мета. Без її досягнення була би взагалі неможлива свобода, як і подальше існування особи”. І далі: “Будь-яке право на власність базується на договорі всіх з усіма, який звучить так: усі ми володіємо цим при умові, що тобі залишаємо твоє. Якщо хтось не може жити своєю працею, то йому не дано того, що належить лише йому; отже, договір повністю ліквідується стосовно нього, і починаючи з цієї миті, він вже юридично не зобов’язаний визнавати власність будь-якої людини” [1, с. 154, 155]. Із таких розмірковувань бачимо, що Фіхте визнає існування природного права кожної людини на свободу задоволення своїх потреб, але ця свобода обмежується розумом, який враховує умови суспільного існування людей.

Варто зауважити, що природне право на існування Фіхте підсилює неодмінним гарантованим державою правом на працю. Тобто йдеться не лише про природне право на існування, а про право на існування через працю. Власність громадянина держави, гарантовану на основі природного права на існування, Фіхте не вважає засобом збереження існування; такий засіб він вбачає у

можливості працювати: “Кожен повинен мати можливість жити своєю працею... Таким чином, можливість жити зумовлена працею” [1, с. 156].

Отже, поставивши завдання філософськи обґрунтувати становище індивіда в суспільстві, Фіхте прагне зробити це так, щоб цьому індивіду була забезпечена максимальна свобода. Він відкрито закликає до свободи, намагаючись відновити права і гідність людини у свідомості народів. Вагомим засобом при цьому йому служила теорія природного права і визнання розуму суддею всього, насамперед умов життя. Людина має від природи право стати досконалішою і може стати такою лише завдяки власним зусиллям – такий висновок випливає із переконань Фіхте.

Досягнення Канта і Фіхте у галузі філософського осмислення природного права, співвідношення права і закону в певний спосіб вплинули на концепцію права Гегеля (1770–1831 рр.). Мислитель присвятив проблемам права низку робіт, зокрема, “Про наукові способи дослідження природного права, його місце у практичній філософії і його відношення до науки про позитивне право” (1802–1803 рр.), “Феноменологія духу” (1807 р.), “Філософія духу” (1817 р.) та ін. Найзнаменнішою працею в усій історії правової й політичної думки дослідники вважають “Філософію права” (1821 р.), яка є своєрідним підсумком багаторічних досліджень мислителя. Відомо, що Гегель читав курс лекцій під назвою “Природне право і наука про державу” у Гейдельберзькому університеті 1817/18 рр. а з переходом у 1818 р. в Берлінський університет читав до кінця життя подібний курс під різними назвами: “Основи природного права і науки про державу”, “Природне й державне право чи філософія права”. Як керівництво до лекцій з філософії права Гегель характеризує й саму “Філософію права” – підсумок багаторічних досліджень, їх своєрідний синтез.

У порівняно ранній праці “Про наукові способи дослідження природного права” (1802–1803 рр.) Гегель розрізняє три наукові способи трактування природного права: емпіричний (концепції Гоббса, Руссо, інших мислителів до Канта); формальний (підхід Канта, Фіхте, їх прихильників); абсолютний (свій підхід). Емпіричний підхід, на думку філософа, відповідає лише початковим вимогам науки, що відрізняють її від простого оповідання й переліку ознак предмета. Такому підходу бракує насамперед критерію для розрізнення необхідного й випадкового в хаосі природного стану. Звідси й характерна для емпіричного підходу непослідовність і суперечливість суджень і визначень, за допомогою яких ті чи інші абстракції й окремі властивості, позбавлені сутності, підносяться до абсолюту. У вченнях Канта і Фіхте про природне право Гегель вбачає формальну ідею тотожності ідеального й реального; у них виражена чиста абстракція життя і форми, індиферентних до певного змісту. Гегель вважає, що у вченні Канта немає відповіді на запитання, що таке право і обов’язок, в чому полягає зміст морального закону: немає нічого, що з допомогою кантового категоричного імперативу не могло б бути представлене у вигляді морального закону [8, с. 290].

Поглядам Канта і Фіхте Гегель протиставляє свій підхід – ідею абсолютної моральності, яку він характеризує як тотальну цілісність морального життя, як всезагальне і дух народу. Тут можна помітити вплив сучасника і колеги Гегеля Шеллінга (1775–1854 рр.), який у “Системі трансцендентального ідеалізму” (1800 р.) проголосив тотожність суб’єктивного і об’єктивного, людської свідомості і природи. Природа виступає у Шеллінга як “видимий дух” – це живий, пов’язаний у всіх своїх частинах єдиний організм. Природним явищем є свобода. “Пояснюваною вона (свобода – авт.) стає на основі законів природи і тим самим знімається як свобода” [10, с. 314]. Цю об’єктивну сторону свободи Шеллінг називає природним потягом.

Шеллінг обґрунтував розуміння природи як Абсолюта – першопричини усього й першоначала, що охоплює все. Це вічний розум, властивостями якого є матерія і дух як різні стани абсолютного розуму. Природа є цілісний, одушевлений організм, в якому від початків закладені і свобода, і правовий устрій. Проблема свободи, за Шеллінгом, є головною проблемою людства загалом і головним предметом філософії. Прагнення до свободи закладене у самій природі людини і є головною метою історичного процесу. За остаточної реалізації ідеї свободи люди створюють “другу природу” – правовий устрій. Надалі правовий устрій повинен розповсюджуватись від

держави до держави і людство в результаті повинно прийти до всесвітнього правового устрою і всесвітньої федерації правових держав.

Філософія Гегеля має систематичну форму, що включає науку логіки, філософію природи і філософію духу. У межах останньої він і розвиває свої ідеї про сутність держави і права. Тут право розглядається як одна із форм прояву об'єктивного духу. Сутність духу, на думку Гегеля, становить світ свободи. Тому предметом філософської науки про право він вважав поняття природної свободи. У праці “Філософія права” він, не відкидаючи практичного боку проблематики природного права, наполягає на її саме філософському трактуванні. На запитання: що ж таке право? Гегель дає відповідь у “Філософії права”: “Людина повинна знайти у праві свій розум: вона повинна, отже, розглядати розумність права, і цим займається наша наука на противагу позитивній юриспруденції, яка так часто має справу лише з суперечностями” [2, с. 18].

Отже, філософія права повинна досягнути всезагальну ідею права, а не право як предмет юридичної науки. У його розумінні, категорія права має доволі широкий зміст: “Філософська наука про право має своїм предметом ідею права – поняття права і його здійснення” [2, с. 23]. Ідея права, яка і є свобода, на думку Гегеля, розгортається у світ права, і сфера об'єктивного духу постає як ідеальна правова дійсність.

Теорію природного права Гегель опрацьовує, поділяючи точку зору своїх попередників – Канта, Фіхте і Шеллінга, насамперед стосовно того, що усі явища дійсності повинні дістати виправдання в розумі. Розум, на його погляд, наявний у самій дійсності як її порядок і сенс. Тому для Гегеля природне право є єдністю буття й належності, здійснюваною у конкретній індивідуальній творчості народного духу, а також філософією конкретної позитивної моральності. Цим природне право у Гегеля відрізняється від природного права у його попередників, для яких воно було, з одного боку, ідеальним і націленим на створення завершеної системи законів, що відповідали “потребам розуму”, а з іншого, – таким, що виступає проти наявного права. Природне право, на думку Гегеля, має завданням пізнати суть позитивного права, щоб знайти у ньому прояв об'єктивного розуму, ідеальну основу позитивного права. Природне право не протиставляється позитивному, а становить його ідеальну сутність, вічну основу й водночас фактор усього історичного розвитку [3, с. 237].

Авторитетний дослідник філософії громадянського суспільства А. Карась, на наш погляд, слушно стверджує, що “на основі інтерпретації значення свободи в процесі історичного розвитку людини”, Гегель визнає, що особа не народжується з повнотою свободи, а набуває її в процесі самоусвідомлення. “Згідно з запропонованим принципом попередньо поширена доктрина природного права реінтерпретується в доктрину “набутої свободи” [6, с. 228].

Таке твердження дає можливість вважати думку Гегеля найвищим досягненням процесу раціоналізації ідеї природного права у європейській юснатуралістичній традиції.

1. Бур М. Фихте / Манфред Бур. – М.: Мысль, 1965. – 166 с. 2. Гегель Г. Філософія права / Г. Гегель. – М.: Мысль. 1990. – 524 с. 3. История философии права / под ред. Д.А. Керимова. – СПб.: Санкт-Петербургский университет МВД России, 1998. – 259 с. 4. Кант И. Метафизика нравов // Кант И. Сочинения: в 6 т. / И. Кант. – М., 1965. – Т.4, Ч.1. – С. 107–304. 5. Кант И. Сочинения на немецком и русском языках. Трактаты и статьи (1784–1786): в 2 т. / И. Кант. – М., 1994. – Т.1. – 457 с. 6. Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях: монографія / Анатолій Карась. – К.; Львів: Вид. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. – 520 с. 7. Кушаков Ю. Філософія права І. Канта та сучасність / Юрій Кушаков // Філософська думка. – 2005. – № 1 – С. 94–122. 8. Нерсесянц В. Право и Закон. Из истории правовых учений / В. Нерсесянц. – М.: Наука, – 1983. – 366 с. 9. Пионтковский А. Уголовно-правовые воззрения Канта, А. Фейербаха и Фихте / А. Пионтковский. – М.: Юридическое изд-во МКЮ СССР, 1940. – 191 с. 10. Шеллинг Ф. Система трансцендентального идеализма / Ф. Шеллинг. – М.: Мысль, 1987. – 637 с.